

UNGVÁRI Tamás

Hogyan hal meg az az egy ember? - Szerb Antal és társai -

Szellemes, mégis üres magyarázat a Shoá katolikussá áttért áldozataira, így Szerb Antalra, Sárközi Györgyre, Halász Gáborra, Radnóti Miklóstra, hogy keresztényként éltek, de zsidóként haltak meg. Bármennyire igaz, hogy a zsidó identitást kívülről kényszerítette rájuk a fajelmélet tébolya, mégsem lehet igaz, hogy élet és halál – minden teológiában egybeszótt fogalmak, -ennyire megkülönböztethetők lennének. Mártírhálaluk ugyanis nemcsak fizikailag semmisítette meg őket, hanem egyszersmind öndefiníciójukban, társadalmi szerepfelfogásukban, asszimilációs hitükben.

A Shoá, egyébként átírta a zsidó definícióját azzal is, hogy megvilágította a zsidóság, mint társadalmi csoport létmódjainak történetét. Az egyenjogúsításról, az asszimilációról markánsan kiderült, hogy korántsem vezetett a teljes befogadáshoz, hogy a zsidóság, mintegy hetedízigen maradt meg páriának, még a parvenü-mód mutációjában is.

A zsidó-lét paradoxonjában: az ösöktől menekülés is az autenticitásra vágyó küzdelemrésze lett. Az önmeghatározás vágya annál erősebb lett, minél nagyobb társadalmi nyomás nehezedett az egyénre. Az európai környezet a befogadást valójában a hit és a szolidaritás feladásának feltételeként szabta meg. Hannah Arendt szellemes mondása szerint a teljes beilleszkedés azzal a logikus következménnyel járhat, hogy a zsidó átveszi környezetének anti-szemitizmusát is.

A zsidó lét ambivalenciájához, kivált a két világháború között, hozzátartozott az is, hogy az úgynevezett „társadalmi tekintet” nem fogadta el az egyéni ön-meghatározottságot. A megkülönböztetés rejtetten, de a kívülállónak szóló pökhendiséggel jelentkezett. Szerb Antal friss szellemű és igencsak eredeti művét a „Hétköznapiak és csodák”-at lekezelően fogadta a kritika, csaknem olyan modorban, mint amikor egy zsidó csúcsos főveg és megkülönböztető jelzés nélkül szökött ki a gettóból. A negyvenes években már a Parlamentben tárgyalták Szerb Antal „Magyar irodalomtörténet”-ének kivonását az iskolákból.

A zsidó sors és megkülönböztetés tehát nem kímélte Prohászka Ottokár keresztfiát, Szerb Antalt. A zsidó származású írókat, Trianon után mintha megjelölték volna. Kiutasították őket a tisztaszobából. Németh László már a „Kisebbségben” előtt kimondta: egy helyére szorított zsidó

irodalom kezelhető, egy túlburjánzó, vagy tán még a magyarság nevében jelentkező zsidóság szellemisége: elfogadhatatlan.¹

Pap Károly, a „Zsidó sebek és bűnök” című röpiratának híres vitájában is olyan fensőbbes hangok szólaltak meg, amelyek ezt a helyére szorítást jelezték, például azzal az érveléssel, hogy a zsidó irodalmárok arról írjanak, amit belülről ismernek, vagyis, főleg a zsidó témákról. Már korábban is, 1930-ban Móricz Zsigmond ezért ünnepelte Komor András első regényét, a „Fischmann S. utódai,-t. Szerinte a Kiss Józseffel indult zsidó nemzedékek, a zsidó írók, „keresztény allegóriákba öltöztették műveiket”. Komor András végre arról ír, aminek a lelkiségét jól ismeri, a zsidóságról.²

A *Nyugat* kibontakozó vitájában Schöpflin Aladár válaszolt Móriczknak, azzal, hogy az asszimilált személyiségek valójában már az asszimilált élettapasztalattal rendelkeznek, így bátran írhatnak a magyarságról is. Ez az érv egy sváb származású író kisebbségi véleménye volt.³ A többségi vélemény Móriczé volt, ő fogalmazta meg a kor előítéletét, az Ady által Korroborinak nevezett ösztánc, a két jövevény nép, magyar és zsidó közöttvéget ért, hazamentek a muzsikuskok.

Végül Illyés Gyula fogalmazta meg az asszimilációs feltételt. A zsidóság „számra is hatalmas, gazdag nép, melyben egyetlen analfabéta sincs. Ilyen nagy népből félmilliót oly kicsiny és meggyengített nép, mint a magyar, csak akkor fogadhat magába, ha ez a hatalmas tömeg megtagad minden kapcsolatot a régi közösséggel, és tökéletesen vállalja az új sorsot. Ha ezt nem teszi, a határokon belül vagy nemzeti kisebbségbe kell vonulnia, ami számukra újfajta gettót jelent, vagy vándorol tovább. Kétlaki életet nem élhet, az bizonyos.”⁴

A zsidó létezésnek a diaszpórában pedig épp az ambivalencia volt a természetes létformája. Akit zsidónak minősítettek származásának alapján lojális volt a többségi társadalomhoz, kivált, ha kulturális öröksége a befogadó nemzeté volt. A zsidóság olykor élethívatasának tekintette az értékvilágok összehangolását, s ez volt vállalt ambivalenciájának tartalma.

A Trianon utáni időkben azonban minden sötét sarokból a „zsidókérdés” vészterhes szele fújt. A földkérdés, a szociális kérdés, a Népszövetség és a monetáris politika – valamennyit

¹Németh László, „Egy különítményes vallomása.” In: *Sorskérdések, Budapest, Magvető, 1989, 97.*

²Móricz Zsigmond, „A zsidó lélek az irodalomban”, *Nyugat*, 1930, II. 421-422.

³Schöpflin Aladár, „A zsidó lélek az irodalomban. Válasz Móricz Zsigmondnak”, *Nyugat*, II. 497-499.

⁴In: Komlós Aladár, *Magyar-Zsidó szellemtörténet a Reformkortól a Holocaustig*, Budapest, Múlt és Jövő, 1997 II. 380.

rászótták a „zsidókérdés”-re. A korábbi antiszemitizmusokkal szemben a Horthy-korban az uralkodó, egyetemessé tágitott megkülönböztetés a társadalmi diskurzus domináns hangja lett. Senki sem vonhatta ki magát végzetes hatása alól.⁵

A megkülönböztetés, a törvény szentesítette kényszerű disszimiláció idején az önmeghatározás szerepe lecsökkent, akkor is, ha történetesen a „származását” vállalta az egyén, vagy éppen, mint Radnóti Miklós, aki az utolsó pillanatig egy kulturális magyarságtudat illúziójában élt. „S ha megölnék? Ezen ez sem változtat.” – írta Radnóti híres levelében Komlós Aladárnak.⁶

Ennek a gondolatnak a jegyében írta Vas István, közeli barátja Radnótinak, hogy a költő nem-zsidóként pusztult el. „Mert igaz ugyan, hogy zsidóként ölték meg őt is, de ő nem zsidóként halt meg: az ő utolsó eklogáit, elégiáit, razglednicáit, nem zsidó írta, nem is olyasvalaki, aki szabadulni akar a zsidóságtól – a tisztaságnak ezek a vérrel pecsételt remekművei olyan magaslatban szállnak, ahová föl sem hallatszik ez a vagylagos kérdés.”⁷

Ezzel a kijelentéssel nehéz vitatkozni, mert kizárólagos identitások premisszáiból indult ki. Radnóti Miklós egyike volt a zsidóként megölt millióknak. A sorsa, mindenekfölött, zsidó sors volt, miként társaié, az ugyancsak katolizált Sárközi Györgyé, vagy Halász Gáboré, éppen a csapdahelyzete folytán. A sorsválasztás lehetőségét ugyanis elzárta előttük az aktuális történelem.

Vas István arra emlékezett, hogy Radnóttal „sűrű és hosszú együttműködésünk közben, egyetlen igazán gondolati témára bukkanok – és ez a zsidóság kérdése volt.”⁸

Radnóti Miklós a Komlós Aladárnak írott nevezetes levelében a zsidóságát a körülmények rákényszerítette problémának nevezte. „Zsidóságomat sohasem tagadtam meg... de nem érzem zsidónak magam...”⁹

Radnóti irodalmi vágyait helyezte a valóság elébe. Halálában érte el azt, amire életében vágyott: a magyar irodalom egyik legnagyobbjaként lett a háború utáni világirodalom nagy költője, nem utolsó sorban azért, mert sorsának zsidó mártíriumában Európa kulturális katasztrófája jelképesen jelent meg.

⁵ Ld. Ungváry Krisztián, *A Horthy rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919-1944*, Pécs, Jelenkor-OSZK, 2012.

⁶Radnóti Miklós, *Ikrek hava – Napló*, Budapest, Osiris, 2003, 189-192.

⁷Vas István, *Miért vijjog a saskeselyű*, Budapest, Magvető, 1981, I.177.

⁸U.o. II. 177.

⁹Levél Komlós Aladárhoz. Közli Réz Pál (szerk.) *Erőltetett menet*, Budapest, Nap kiadó, 1999.212.

Szerb Antal másként élte meg zsidóságát. Megkeresztelt, asszimilánsként az irodalmárnak készülő fiatalember a gettóról álmódott, a sikátorokról, a végtelen folyosókról. „Minden intelligens zsidó ismeri ezt az álmodot...” – írta naplójába az ifjú, s csak céloz rá, hogy ezt a freudisták ismerik. Ez így igaz, hiszen *Álomfejtésében* hasonló álmodot lát Freud, azon az éjszakán, amikor Theodor Herzl gettó-darabját nézte meg.¹⁰Néhány bekezdés után Szerb Antal így folytatja: „Aki zsidók véréből kisarjadt, az szükségszerűen megváltoztathatatlanul zsidó, ha az összes faji jellegvonások ellentéte lenne is, és ha a legvadabb gyűlölője is fajának.”

Itt a zsidóságról – a saját zsidóságáról – teljes kép rajzolódik ki. A hétköznapi élet szükségszerűségén túl ott a remény, a messiás eljövetele. „A zsidó Messiás el fog jönni, nem amikor az emberek kívánják, vagy amikor szenvedéseik elviselhetetlenek, mikor összeroppannak a Szükségyszerűség alatt el fog jönni, nem tudjuk, mikor, de amikor szükségszerűen jönnie kell.”

11

A fiatalkori meggyőződés változott, de – és ezt Szerb Antalról paradoxon kijelenteni – a végső messianisztikus várakozás nem halványodott el, hanem beépült akorjelenségek (szükségyszerűségek) magyarázatába.

A zsidó írókban és költőkben, vagy ahogyan egykoron fogalmaztak, a zsidó származásúakban különféle válaszok keltek a harmincas-negyvenes évek megkülönböztető rendeleteire. A panasz és a hontalanság érzése egyaránt felmerült. A kortárs Komlós Aladár így jellemezte a helyzetet: „A zsidóság, valljuk be, nem készült e rettenetes próbára. Száz éven át arra készült, hogy idővel csak az embert és a magyart fogják látni benne, s ezért azon volt, hogy elsorvassza magában a zsidót.”

A csalódott asszimiláns, miként Komlós megmutatta, a magyar nyelvbe, mint a képzelt haza utolsó maradékába kapaszkodott. Amiképpen Radnóti, úgy például a Komlós Aladár által név nélkül idézett Fenyő László – a holokausztban később megölt költő is - Arany Jánost vallotta ősenek. Ijedten kapaszkodtak anyanyelvükbe a zsidók, írta Komlós. S idézi Fenyő Lászlót: „Ha testéből kivetne a haza, édes testéből nem vet ki a nyelv.”¹²

A magyar zsidóságból kiszakadni igyekvő szerzők azonban kitagadhatatlanul őrizték a zsidó megkülönböztetés tapasztalatának élményét. A megnyilvánulási formák különbözőek

¹⁰ Freud, Sigmund, *Álomfejtés*, Budapest, Helikon, 1885. 308-309.

¹¹Szerb Antal, *Naplójegyzetek* (1914-1943), Budapest, Magvető, 2001, 92-93.

¹²Komlós Aladár, „Költőink és a zsidóság”, in: *Magyar-Zsidó szellemtörténet a Reformkortól a Holocaustig*, Budapest, Múlt és Jövő, 1997, II.134-155.

lehetek, ám mégis kihallható a közös kórus. A megváltás reménye nem halt ki e halálra ítéltékből. Megmaradt egy sajátos eszperantó: a messianizmus, a csodavárás.

Az új pásztori költészet például Radnóti Miklósnál a vergiliusi hagyományt éleszti újjá, mely Jesája ótestamentumi jóslataira megy vissza. A próféciában a pusztulás képei támadnak fel. A szőlőültetvények helyét benőtte a bozót, az emberek fegyver nélkül nem merészkednek ki sátraikból, a szántóföldből legelő lett. A pusztulás, mint a messiási idők jele átítatja Radnóti költészetét. A messiás-hit, mint azt Hahn István korabeli tanulmánya 1942-ből kifejti, előzmények nélküli a vallástörténetben, s egyedüli és kizárólagos letéteményese a zsidóság volt. „Sehol egyetlen vonás a próféták vagy akár a későbbi irodalom messiáshitében, amely ne volna megmagyarázható magából a zsidó gondolkodásból, a zsidó történetből, a zsidó lélekből.”¹³

A zsidóságtól való menekülést kiűzetésként fogták fel azok is, akik a megbélyegzés élményét személyes drámaként élték át. Szerb Antal nagy terve és programja – mint arról özvegye emlékezett - egy Heine monográfia lett volna. „Nem véletlenül, mert Heine németiségének és zsidóságának problémája izgatta.”¹⁴

Heine elébb megtagadta zsidóságát, majd amikor megtagadták tőle a németiségét, visszatért ősi közösségéhez. Ezzel egy újradefiniált zsidóság kezdődött, amely korántsem származási alapon, hanem – Michel Löwy szavával – elektív affinitás alapján egy szellemi messianizmust alkotott. ¹⁵Ez az új, világi, messianisztikus zsidóság számos alakot öltött a századforduló radikálisaiban éppúgy, mint a politikától elforduló ezotériában.¹⁶Ezt a messianisztikus szellemet a szakirodalom „Jewishness without Judaism”, zsidóság judaizmus nélkül meghatározással illette.¹⁷

Ezt a sajátos, anti-politikus messianizmust nem vették észre Szerb Antal jelentős művében, a „Hétköznapi és csodák”-ban. Ezt a merész művet megjelenése idején a kritika szétmargangolta: frivolnak és feleletesnek ítélte a modern nagyirodalmak, az angol, a francia, az

¹³Hahn István, „Jesájától a IV. eklogáig.” In: IMIT Évkönyv, 1942, 272.

¹⁴In: Wágner Tibor: In: *A visszapereelt idő, Beszélgetések Szerb Antaltól*, Budapest, Krónika Nova, 2005, 47.

¹⁵Lowy, Michael, „Jewish Messianism and Libertarian Utopian Central Europe”, in: *New German Critique*, 20, (Spring/Summer), 105-115.

¹⁶V.ö.még Theodore Ziolkowski, „Der Hunger nach dem Mythos”, in: Reinhold Grimm/Jost Hermand (szerk.) *Die sogenannten Zwanziger Jahre*, Bad Homburg, 1970., 169-201

¹⁷Rabinbach, Anson, „Between Enlightenment and Apocalypse: Benjamin, Bloch and Modern Jewish Messianism”, *New German Critique*, No. 34 (Winter 1955), 78-124.

amerikai és a német áttekintését ama sajátos szempontból, hogyan írta felül a sanyarú hétköznapiakat a csodavárás.¹⁸

Szerb Antal kiindulópontul, az akkor betiltott moszkvai emigráns, Lukács György fiatalkori regényelméletére hivatkozott. Az eredetileg Dosztojevszkij tanulmányának indult regényelmélet a harmonikus hellén világ eltűntét siratja, mintha, átköltésben, az első világháború előtti békeidőkét.¹⁹ Ez az elveszett harmónia álma lehetett, a létezés egységének utópiája. Lukácsnak ez a műve készítette elő a filozófus fordulatát az újmódi messianizmus felé, miként kortársai közül, más-más istenekhez szegődve, Ernst Bloch, Walter Benjamin, és Gerschom Scholem is világnézetet váltott. Lukács elébb Martin Buber felé tapogatózott, később világtörténelmi csodavárással Lenint választotta csillagául, ám ebben a fiatalkori művében, a regény elméletében csak azt árulja el radikalizmusából, hogy a modern korvezető műfajának tengelyébe a keresést állította. Az elveszett harmóniát kutatja a hős, mintha egyedül próbálná restaurálni az istenekkel harmóniában létező világot.

Szerb Antal valószínűleg az ókortudós Kerényi Károly révén jutott el Lukácshoz. Ez utóbbi görögségképe, az egykori harmónia világa Kerényinél az Apollón-kultusz leírásában kapott érdekes párhuzamot. Kerényi az ókori elbeszélő-prózában a népszerű mitosz-regények nyomait kutatta, megfelelően annak a képnek, amelyet Szerb a populáris best-sellerekről írt a „Hétköznapiak és csodák”-ban.

A „hétköznapi” fogalma a romantika csalódottságában teljesedett ki. Lukács is utal arra, hogy a prózai hétköznapi nem kedvez a művészeteknek. Lukács szerint a modern korra elveszett a lét átélhető teljessége. A múzsa menekül, a fichteit totális bűnbeesés korából egy meghatározott utópiába, képzelt csodák közé

A csodás elem abból a törekvésből születik, hogy a regények szereplői vándorútra kelnek az istenség új jelenlétében történő megmerítkezéshez. A regény, Lukács szavával, a transzcendentális otthontalanság műfaja. A keresés irracionális remény, amely a csodában valósulhat meg.

Szerb Antal az „Ergriffenheit”, a megragadottság fogalmát is átvette Kerényi Károlytól. A regényolvasást, mint az elragadottság vallását fogta fel.²⁰ Lukács és Kerényi hasonlóan

¹⁸A kritikákról ld. Havasréti József, *Szerb Antal*, Budapest, Magvető, 2013.304.

¹⁹Lukács György, *A regény elmélete*, eredetileg *Die Theorie des Romans*, Berlin, Paul Cassirer, 1920. Az 1953-as új kiadáshoz Lukács új előszót írt. Ld. Budapest, Magvető, 1975.

²⁰V.ö.Havasréti, *i.m.* 380.

mondható görögségképe szabadságvágyat is feltételez: a csodában a szabadság keresése is benne rejtezik. A természetfölöttiről pedig Kerényi is azt feltételezte, hogy az hasonlatos ahhoz az érzéshez, „amelyből Ábrahám vallása is keletkezett.”²¹

Itt érkeztünk vissza Szerb Antal zsidóságának kérdéséhez. Irodalomtörténeti közhely, hogy Szerb Antal, egyiknaplóbejegyzésébeígy írt: „Megtaláltam a definíciómát: magyar anyanyelvű zsidó vagyok.”²² A háború évei előtt csak diákkorából találunk utalást a zsidóságról. Az értelmezési körnek ez jelentős leszűkítése. Azok a motívumok ugyanis, amelyeket Szerb Antal irodalmi-érzékenysége felhasznált a zsidóság életérzésének, aktuális és egyetemes filozófiájának eleven forrásából származtak. Éppen a hétköznapok és csodák fogalmi rendszere vallástörténeti eredetű és a próféciaák jelképrendszerére emlékeztet. A bűnösség kora, melyre csodavárás a válasz, a messianizmus jelenléte, amelyik álmodozásban ölt testet: ez mind jelenvalóvá varázsolja a felszínen megtagadott, vagy elhagyott hagyományt. Így vélekedik életírója, Havasréti József is. „Szerb identitása kívülről nézve a teljesen asszimiláltak problémátlan magyarsága volt, melynek háttérében egy problematikus és elfojtott zsidó identitáselem húzódott meg.”²³

Itt természetesen nem árt az óvatos fogalmazás. Szerb Antal nemcsak akkor változott bevallottan is zsidóvá, amikor a negyvenes évek megkülönböztető törvényei arra kényszerítették. A judaizmus kultúrája nála elevenen épült be az európai hagyományba, a görögség és a misztériumvallások párhuzamosaként. A zsidó hagyomány újraéledéséhez Szerb Antalban a modern filozófia és vallástörténet irracionális fordulata is közrejátszott. Szellemi térképén a racionalizmus alig kínált válaszokat az első világháború rombolására és az új fenyegetésekre. Ahogyan Jesájától Vergiliusig ölelte át századok kultúráját Radnóti, úgy Szerb Antal az Apollón-vallásból nemcsak a fény és távolság üzenetét hallotta meg, hanem látta és láttatta Apollón farkas-fejét is.

Szerb Antal tehát zsidónak vallotta magát, de már annak-előtte is, aki a próféták ivadéka lett az istentől elhagyott világból, s éppen a világmagyarázatába építette be a judaizmus messiási hagyományát. Arról külön is szólhatnánk, hogy az európai emancipáció fő csapásán a *Bildung*, vagyis a kulturálisegyéni kiemelkedő teljesítmény jelentette az akkulturációban kiteljesedő esélyt. A német nyelvterületen Stefan Zweig hasonlóképpen egy műveltség-eszményben rejtette

²¹Kerényi Károly, *Halhatatlanság és Apollon-vallás*, Budapest, Magvető, 1984, 116.

²²Szerb Antal, *Naplójegyzetek*, 1942.november 20. Budapest, Magvető, 2001, 279

²³Havaséti, *i.m.* 629.

el zsidóságát, miként Sigmund Freud – ám ez éppúgy mélyárama volt zsidó identitásuknak. A magyar Szerb Antalnak nem volt kortársai között párja művelődés-és irodalomtörténészként.

A judaizmuson túli zsidóság, mely nem származás, s nem is végig vallott identitás szinte közhely a mai kutatásban.²⁴ A felszín alatt továbbélő zsidóság azáltal képes megőrizni jelenlétét, mert minden történelmi sérelem ezt a mélyre rejtett emléket idézi fel. Emmanuel Levinas azzal különbözteti meg a zsidó történelemfelfogást minden más történelmi tudattól, hogy „a szent história” itt minden törés nélkül áttüremlik a profán históriába, éppen az elnyomhatatlan sérelmi történet révén. Vagyis a társadalmi lét valamennyi gátja, amelyet egy zsidóként azonosított egyén elé rakott, öntudatlan is a kollektív megpróbáltatás szakadatlan folyamát szakítja fel.²⁵

Szerb Antal megtapasztalta ezt a diszkriminációt, amikor „Magyar Irodalomtörténet”-ét betiltották, amikor származása miatt elesett a második Baumgarten díjtól, amikor egyetemi kinevezése elé akadályokat gördítettek, amikor végül munkatáborba terelték.

Azzal kezdtem, hogy a Soá magyar mártírjainak más vallásokba áttért része, bár nem élt zsidóként, bizonyosan zsidóként halt meg. Egyébként a zsidó kultúra e mártírok életében az európai szellem eleven része volt, érthető, ha sokszor fellobbant rejtett emlékekből és új felfedezésekből. Akit a harmincas években, a náci hatalom árnyékában zsidóvá kényszerítettek, azt egyszersmind a nácizmus előtti Európa kultúrájába száműzték, annak a lángnak őrzői lettek, amelyiket a Sinai hegyén, az ókori görög templomokban, és a Golgotán gyűjtöttek. A Nobel-díjas Elias Canetti azért vallotta magát a német kultúra részének, mert ezzel megőrizte az egyetemes humanitást az elbitangolt népnek.²⁶

Komoróczy Géza elevenítette fel az ókori kifejezést, hogy ezektől áldozatoktól elvették a „saját halálukat” is. Aki meggyilkolnak, annak nem lehet saját halála. A saját halál kulturális toposza a holokauszt megértésének egyik kulcsa, az európai gondolkodásnak vissza-visszatérő motívuma Rainer Maria Rilke, Wittgenstein és Heidegger értelmezésében is.²⁷ Szerb Antal az „Utas és holdvilág”-ban használja a „saját halál” kifejezést, s a sort Nádas Péter teljesíti be a „Saját halál” című remekművével.

²⁴Mosse, Georg L., *German Jews beyond Judaism*, Bloomington-Cincinnati, Indiana University Press – Hebrew Union College, 1985.

²⁵Levinas, Emmanuel, „Revelation in the Jewish Tradition”, in: *The Levinas Reader*, ed. Seán Hand, Oxford, Basil Blackwell, 1989, 191. (Levinas nagyra tartotta Kerényi Károly mitosz-filozófiáját. Ld. *Les Études Philosophique*, XXIX, 2. 185.)

²⁶Idézi Harry Zohn Harry Zohn: *Austriaca and Judaica – Essays and Translations*, Vol. 15., Austrian Culture, New York: Peter Lang, 1995, 98.

²⁷A saját halálról szóló véleményeket ld. Jánossy Lajos, „Kasmír zakó, teljesség, körtefa”. *Litera*, 2004, ápr.22.

Komoróczy Géza ezt a szellemet idézve perelt azért, hogy a bölcsészkar áldozatainak szentelt bronzcsíkon jelezzék a mai emlékezők, ki milyen módon és miként halt meg. „A professzor lapunknak nyilatkozva azt is hozzátette mindehhez, hogy bár maga sem vitatja, hogy a holokausz áldozatai állampolgárként is, önértelmezésük szerint is magyarok voltak, azonban mégiscsak zsidóként gyilkolták meg őket.”²⁸

A külön emlékezés mellet szól az is, amit Komoróczy egyik fontos tanulmánya említett.²⁹ Nevezetesen a bronzcsíkon szereplő 198 áldozat közül 182 a Holocaust mártírja volt. Vagyis nem a világháború, hanem – Lucy Davidovicz szavával, - a zsidók ellen viselt háborúé.

Mindennek fényében a bronzcsík egyik sugallójának érvrendszere a hivatalos elvárásoknak megfelelően, összemossa a két világháborút.³⁰ Ezzel egyneműsíti a különböző sorsokat, s a felelősség-elhárításnak nyit utat. A zsidóként kivégzett mártiroktól utólag sem perelhetjük el őseiket.

URL: <http://yerushaonline.com/?v=wb54sxa15>

²⁸Vári György, „Felejtés vagy befogadás”, *Népszabadság*, 2015, november 19.

²⁹Komoróczy Géza, „Egyetem, zsidók, judaisztika. – Mire emlékezünk?” *Élet és irodalom*, LVIII. Évf., 51-52. Szám, 2014, december 19.

³⁰György Péter, „Lehetséges egy beszélgetés”, *Élet és Irodalom*, LIX. Évf, 48. Szám, 2015, november 27.